

Stanisław Dubisz

Język – historia – kultura (wykłady, rozprawy, rozważania)

Warszawa 2012, ss. 271

Recenzowana książka to kolejna, trzecia część językoznawczej trylogii Stanisława Dubisza, wytrawnego znawcy dziejów języka polskiego, badacza i propagatora pięknej polszczyzny, a zarazem doświadczonego i cenionego nauczyciela akademickiego z warszawskiego ośrodka polonistycznego.

Wprawdzie Autor nie pisze o tym wprost, ale wiele wskazuje na to, że mamy do czynienia z tomem ostatnim, zamykającym narrację o ponad tysiącu lat dziejów polszczyzny. Na duże prawdopodobieństwo słuszności takiego przypuszczenia pozwala przede wszystkim koncepcja cyklu opracowań, tj. zamiar chronologicznego przedstawienia ewolucji języka polskiego od jego początków po przełom XX i XXI wieku, kiedy to ujęcie diachroniczne wyczerpuje swoją formułę. Dodatkowo wskazuje na to organizujący opisywaną przestrzeń czasową podział na Klemensiewiczowskie epoki; przedmiotem zainteresowania S. Dubisza w opiniowanej części pracy jest przecież doba nowopolska, ostatnia spośród wyodrębnionych przez autora monumentalnej *Historii języka polskiego*, dalej rozciąga się już „współczesność”.

Wszystkie trzy części łączy podstawowa problematyka, czyli historia języka polskiego, każdorazowo oglądana z podobnej perspektywy, a więc z uwzględnieniem rozległego i zróżnicowanego kontekstu kulturowego. Nie zmienia się też ich przeznaczenie. Wprawdzie cykl znacząco odbiega kształtem od tradycyjnych wyobrażeń o podręczniku akademickim do historii języka polskiego, zwłaszcza wyrobionych na podstawie dzieła Z. Klemensiewicza, to jednak nie ulega wątpliwości – i to nie tylko w związku z deklaracją S. Dubisza – że ma charakter akademickiego wy-

kładu. Podręcznikowy charakter książki podkreśla obecność zestawionej w wyborze bibliografii, liczącej ok. 230 pozycji i uwzględniającej także najnowsze opracowania.

W całym cyklu obowiązuje też ten schemat kompozycyjny. Autor tradycyjnie zestawia obok siebie rozprawy o ogólniejszym charakterze i studia nad zagadnieniami szczegółowymi, kierując się własnymi zainteresowaniami i preferencjami badawczymi. Mimo wybiórczego potraktowania historycznej materii podręcznik daje czytelnikowi solidne podstawy wiedzy o przeszłości polszczyzny, ułatwiające rozumienie najważniejszych procesów i ogólnych tendencji, jednocześnie inspiruje do zgłębiania różnych zagadnień i poszukiwania odpowiedzi na pytania szczegółowe.

Na recenzowany trzeci tom cyklu Stanisława Dubisza, obejmujący dobę nowopolską, ściślej okres od Oświecenia po przełom XX i XXI wieku, składa się dziesięć rozpraw o zróżnicowanej obszerności, tematyce i sposobie ujęcia zagadnienia. Połowa tekstów ma charakter przekrojowy, poświęcone są one najważniejszym tendencjom i zjawiskom charakterystycznym dla języka polskiego 1) przełomu XVIII i XIX wieku, 2) epoki zaborów, 3) okresu dwudziestolecia międzywojennego, 4) czasu wojny i okupacji, 5) drugiej połowy XX wieku. Dopełnieniem syntetycznych wykładów o ogólniejszej tematyce są monograficzne studia nad językiem wielkich twórców Romantyzmu: Mickiewicza oraz Słowackiego i Norwida, a także gramatyków i kodyfikatorów języka wieku XIX. Zasadniczą część opracowania zamykają dwa uzupełniające się merytorycznie teksty, pierwszy poświęcony dawniejszym i obecnym losom polszczyzny poza granicami kraju, drugi przedstawia miejsce języka polskiego we współczesnej Europie. Oba teksty łączy obecność elementu prognostycznego.

Analizując zawartość książki z innej perspektywy, nietrudno dostrzec także inne proporcje, zwłaszcza to, że najwięcej miejsca, bo aż połowę zajmują w niej rozdziały poświęcone różnym aspektom funkcjonowania języka polskiego w XIX wieku, szczególnie w jego romantycznej odmianie. Pięć pozostałych obejmuje większy przedział czasowy, od momentu odzyskania niepodległości po współczesność.

Zestaw pięciu rozpraw przekrojowo charakteryzujących najważniejsze etapy w procesie rozwoju polszczyzny doby nowopolskiej otwiera studium poświęcone sytuacji języka polskiego w okresie Oświecenia i przełomu romantycznego. W obrębie wyróżnionych przez Autora trzech zasadniczych faz chronologicznych „ścierania się starego i nowego porządku”, „reformy i jej upadku”, „pesymizmu porozbiorowego” omó-

wione zostały wszystkie najważniejsze przesłanki w sferze politycznej i prawno-ustrojowej (Sejm Wielki, Konstytucja 3 Maja, rozbiory), edukacyjnej (Komisja Edukacji Narodowej), kulturalnej i językowej (wkład programowy i praktyczną realizację postulatów w dziełach wielkich postaci ówczesnego życia intelektualnego i literackiego (Krasicki, Kołłątaj, Staszic, Jezierski, Karpiński, Linde, Mochnacki, Mickiewicz), które zdecydowały nie tylko o ukształtowaniu polszczyzny jako języka narodowego i poetyckiego, ale też o określeniu jego miejsca i roli w funkcjonowaniu polskiej wspólnoty komunikacyjnej. Wbrew obiegowym poglądom o fundamentalnej opozycji Oświecenie–Romantyzm także w sferze języka S. Dubisz dowodzi, że mimo istotnej różnicy między stylistyką oświeceniową a romantyczną ma miejsce ciągłość nurtu poetyckiego od Krasickiego po Mickiewicza, a ranga języka narodowego w obrębie polskiej wspólnoty komunikatywnej obu epok jest taka sama.

Rozważania nad kolejami losu polszczyzny w w wieku XIX rozpoczyna S. Dubisz od wyznaczenia granic chronologicznych epoki. Przekonująco uzasadnia tezę o jej eklektyzmie i o tym, że językowa dziewiętnastowieczność, rozumiana symbolicznie jako fragment ewolucji języka nowopolskiego, rozpoczyna się w wieku XVIII i trwa aż do momentu odzyskania niepodległości. W konsekwencji za jej początek uznaje „epokę” Konstytucji 3 Maja, a za etap końcowy lata 1905–1918. Uwzględnienie cezur podstawowych i drugorzędnych pozwala Autorowi na wyodrębnienie łącznie siedmiu podokresów. Stają się one następnie przedmiotem syntetycznego omówienia, w którym najważniejsze tendencje rozwojowe języka są rozpatrywane m.in. w związku z procesami społeczno-politycznymi, ekonomicznymi i kulturowymi. Kolejną część rozdziału stanowią rozważania nad kształtem publicznej komunikacji językowej uwikłanej w wielkie kulturowe antynomie epoki. Całość zamyka syntetyczne zestawienie najważniejszych zmian, które nastąpiły w języku polskim na przestrzeni ponad stu lat. Za lapidarne, ale jakże celne podsumowanie tego rozdziału można uznać spostrzeżenie, że w XIX wieku rozwój polszczyzny miał zupełnie zwykły charakter, mimo że dokonywał się w niezwykłych warunkach.

W dość szczegółowy, choć w pełni uzasadniony sposób, przedstawia S. Dubisz jeden z najkrótszych spośród wyróżnionych podokresów w dziejach języka polskiego, czyli epokę dwudziestolecia międzywojennego. Niemal 30-stronicowe studium rozpoczynają, zgodnie z przyjętą koncepcją pracy, rozważania traktujące o ogólnej sytuacji języka pol-

skiego, w tym o jego regionalnym zróżnicowaniu w warunkach odzyskanej niepodległości, oraz towarzyszących jej reform edukacyjnych i prac kodyfikacyjnych. Większość tekstu bowiem (niemal 2/3) jest poświęcona językowi artystycznemu; szczególną uwagę – i słusznie – koncentruje Autor na dziełach poetyckich modernistów i futurystów oraz twórców spod znaku „Skamandra” i awangardy krakowskiej, a także na zasadniczych nurtach ówczesnej prozy artystycznej: innowacyjnym, klasycyzującym i historycznym.

Kolejny wyróżniony przez S. Dubisza podokres, a właściwie epizod, w wielowiekowych dziejach ojczystego języka to czas II wojny światowej i niemieckiej okupacji. W ślad za własnymi rozważaniami we wcześniejszych publikacjach i za pracami I. Bajerowej Autor skupia się konsekwentnie na najistotniejszych tendencjach, które przenikają polszczyznę w analizowanym okresie. Podkreśla, że większość zachodzących wówczas zmian ma charakter kontynuacji, ewentualnie zapoczątkowuje nowe procesy. Szczególnie rozległe i głębokie zmiany zachodzą w słownictwie i słowotwórstwie, podsystemach języka najbardziej podatnych na oddziaływanie czynników zewnętrznych: kulturowych, ekonomicznych i polityczno-militarnych. Rolę podsumowania rozdziału pełni kilkustronicowy esej o języku okupacyjnej poezji. Odnosi się wrażenie, że został w komponowaniu w całość nieco na siłę, daje się też odczuć brak końcowej konkluzji.

Serię obszernych przekrojowych studiów charakteryzujących pod różnym kątem stan i sytuację języka polskiego w wyszczególnionych podokresach zamyka opis polszczyzny drugiej połowy XX wieku, w której obrębie S. Dubisz wyróżnia lata 1945–1990 oraz czas po 1990 roku, słusznie utożsamiając go z polszczyzną współczesną. Druga połowa XX wieku, to w opinii także S. Dubisza okres bardzo dynamicznych zmian polskiej wspólnoty komunikatywnej, wpływających istotnie na kształt języka, zwłaszcza w słownictwie i składni. Mimo swoistej asekuracji ze strony Autora większość tych zjawisk została w pracy wymieniona i zwięźle scharakteryzowana (łącznie blisko setka zjawisk na zaledwie 10 stronach!). Ich analiza, przy uwzględnieniu faktów pozajęzykowych, pozwoliła nie tylko na wyodrębnienie czterech okresów w rozwoju polszczyzny w przedziale czasowym 1945–2000 i określenie językowych wzorców tej doby, ale też – za I. Bajerową – wskazania najważniejszych procesów dotyczących polszczyzny, jak: upowszechnienie, demokratyzacja, mediatyzacja, globalizacja.

Punktem wyjścia dla nowatorskiego spojrzenia na rolę Mickiewicza w dziejach języka polskiego jest dla S. Dubisza rocznicowe opracowanie Z. Klemensiewicza, w którym pada zasadnicze pytanie o zakres i charakter wpływu wielkiej osobowości literackiej na język artystyczny i narodowy. Za Z. Klemensiewiczem podkreśla S. Dubisz uwarunkowaną pochodzeniem, studiami i kontekstem ideologicznym epoki szczególną językową świadomość poety. Daje ona o sobie znać m.in. w lingwistycznych zainteresowaniach i barwnych etymologiach, ale najbardziej wyraziście przejawia się w – ukazanym w trzech chronologicznych odstępach – sposobie dochodzenia Mickiewicza do indywidualnego stylu, w którym łączą się elementy poetyki klasycznej z tendencjami romantycznymi. S. Dubisz podkreśla jednak słusznie, że wielkiej roli Mickiewicza nie można ograniczać wyłącznie do autorstwa nowego wzorca języka poetyckiego, znacznie istotniejsze jest może bowiem to, że realizowany przez niego program poetycki, zwłaszcza w planie demokratyzacji języka zdał egzamin, jego dzieła znalazły publiczną akceptację i masowego odbiorcę.

Dość nietypowo jak na rozdział w podręczniku w jednym ujęciu omawia jego Autor dwie wielkie postaci literatury romantycznej, Słowackiego i Norwida. Bazując m.in. na studiach T. Skubalanki i J. Puzyniny, S. Dubisz wynajduje liczne podobieństwa w biografii poetów, ale przede wszystkim podkreśla różnice w zakresie ukształtowania ich stylu, biorąc za podstawę takie kryteria, jak charakter i funkcje powołanych do życia neologizmów, naturę dociekań etymologicznych, intertekstualność, wykorzystanie niektórych środków artystycznych (parabola, alegoria, symbol), istotę poetyckiego przesłania, sposób archaizowania i zastosowania ironii. Dostrzegając istotne różnice w ukształtowaniu idiolektów pisarzy i odmienne postrzeganie przez nich roli języka artystycznego, za kategorię dla obu poetów najważniejszą uznaje „słowo”.

Wiek XIX w dziejach polszczyzny zaznacza się nie tylko wielkimi dokonaniem literackimi, udokumentowanymi dziełami wieszczów. To także okres intensywnej pracy nad językiem narodowym, najpowszechniej interpretowanej jako obrona języka polskiego przed wynarodowieniem. Jak wynika z kolejnego rozdziału książki S. Dubisza, nie zabrakło w tym czasie także konstruktywnych działań zmierzających do normalizacji i kodyfikacji polszczyzny, dla których podstawę stanowiła rozwijająca się, mimo niełatwych uwarunkowań społeczno-politycznych, myśl lingwistyczna. Znajdowała ona z jednej strony wyraz w dziełach praktycznych, zwłaszcza w licznych gramatykach języka polskiego i próbach

ujednoczenia ortografii oraz w słownikach jędnójzycznych polszczyzny, z drugiej owocująca śmiałymi koncepcjami o *stricte* naukowym, teoretycznym charakterze. Nie bez znaczenia dla ówczesnej sytuacji języka polskiego i – jak się później okazało – jego przyszłości, było też stworzenie podwalin dla instytucjonalnej opieki nad polszczyzną.

Bardzo ważne dla ogólnej oceny książki S. Dubisza są dwa jej ostatnie rozdziały. Ich waga wynika nie tylko z faktu, że poruszana tam problematyka w dotychczasowych podręcznikach do historii języka polskiego był pomijana czy marginalizowana, ale także i z tego, że traktują one o niepewnej przyszłości polszczyzny.

Pierwszy z nich, będący swoistym podsumowaniem licznych wcześniejszych opracowań S. Dubisza, jest poświęcony polszczyźnie funkcjonującej w przeszłości i obecnie poza granicami kraju. Na tle genezy polskich zbiorowości polonijnych i ich przeobrażeń, zwłaszcza charakteru i statusu, Autor – wykorzystując nowatorską metodę kontrastowania – szczegółowo charakteryzuje polszczyznę polonijną, poczynając od jej zdefiniowania, poprzez opis wyróżnionych odmian i funkcji, kończąc na omówieniu rozmaitych uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych, które zadecydują o przyszłości języka polskiego w różnych częściach świata.

Merytorycznym dopełnieniem tego rozdziału są rozważania nad szansami i zagrożeniami polszczyzny, języka narodowego średniej wielkości i o ograniczonej mocy, w warunkach współczesnej Europy. Autor, na podstawie analizy różnych czynników mających najistotniejszy wpływ na losy języków (m.in. demograficznego, geograficznego, ekonomicznego, lingwistycznego i kulturowego), pozytywnie ocenia perspektywę języka polskiego, ale i ostrzega przed czekającymi nań wyzwaniami.

Książkę tradycyjnie zamyka aneks okolicznościowy, na który składa się omówienie 40-letniej działalności naukowo-dydaktycznej Profesora Dubisza, autorstwa Eweliny Kwapien, uzupełniony bibliografią prac Jubilata za lata 2007–2012 oraz zestawienie dorobku dydaktycznego (promotorstwo prac doktorskich i magisterskich).

Cykl opracowań Stanisława Dubisza, w tym tom opiniowany, nie stanowi konkurencji dla istniejących syntetycznych ujęć historii polszczyzny, wręcz przeciwnie, jest ich znakomitym dopełnieniem, ponieważ aktualizuje i uzupełnia wiedzę w nich zawartą, uwzględnia zagadnienia wcześniej pomijane lub traktowane marginalnie, wybrane kwestie traktuje szerzej i bardziej szczegółowo. Książka w wielu elementach stanowi wzór

do naśladowania. Na tę ocenę składa się bogata i spójna zawartość merytoryczna, zdyscyplinowana metodologia, przejrzysta kompozycja, logiczny i konsekwentny wywód, styl jasny i komunikatywny, wyborna polszczyzna.

Można przypuszczać, że książka znajdzie wielu usatysfakcjonowanych odbiorców nie tylko wśród historyków języka, ale też nauczycieli, studentów i uczniów na różnych szczeblach edukacji, a zainteresowanych dziejami ojczystego języka.

Bogusław Nowowiejski
Uniwersytet w Białymstoku